

Migrációba zárva? Menekült gyermekek és menekülttáborok Magyarországon

A szerzők ebben a tanulmányban egyrészt azt járják körbe, hogy miként hatnak a táborlakó gyerekek meneküléssel, tábori élettel és beilleszkedéssel kapcsolatos élményei életút-stratégiáik kialakítására és családi, etnikai, társadalmi szerepük értelmezésére; másrészt arra összpontosítanak, hogy a befogadó közeg, különös tekintettel a tábori dolgozókra, hogyan értelmezi magát a „menekültséget”, illetve ezzel összefüggésben a menekült gyermekek helyzetét, lehetőségeit és a gyerekek családi, gazdasági, társadalmi szerepét. Az értelmezéseket elsősorban interjú-részletek segítségével, azaz a menekült gyerekek tábori életével kapcsolatban felmerülő problémák megfogalmazásának és kezelésének narratív elemzésén keresztül mutatják be. Az elemzést esetenként rövid, terepnaplóból származó leírásokkal és esettanulmány-részletekkel egészítik ki.

A 2003. év első felében egy nagyszabású, a külföldi gyerekek magyarországi oktatásban való részvételét vizsgáló projekt¹ részeként hat hónapig tartó antropológiai terepmunkát végeztünk a magyarországi menekülttáborokban, illetve környékükön.² A kutatás során arra voltunk kíváncsiak, hogy mi indokolja a menekült³ családok adott táborokba és a menekült gyerekek adott oktatási intézményekbe való kerülését, és hogyan fogalmazódik meg a menekült gyerekek oktatása és integrációja ezekben az intézményekben. Mindemellett válaszokat kerestünk arra, hogy milyen hatással van a magyar menekültpolitika, a központi hatóság, a tábor,⁴ az önkormányzat, a helyi társadalom és maga az iskola a menekült gyerekeknek saját családjukkal, továbbá a gyerekeknek és családjuknak a magyar társadalommal való kapcsolatára, érvényesülési és migrációs stratégiáira.⁵

A két oldal, a táborlakó gyerekek és a táborban dolgozó felnőttek látásmódjának természetesen differenciáltsága a kétféle etnográfiai anyag stílus- és tartalombeli különbségeihez vezetett, és egyben a terepanyag elemzési lehetőségeit is kijelölte. Míg ugyanis a gyermeki értelmezések a „menekültségben” fogantak, és mint ilyenek a migrációval, tábori élményekkel kapcsolatos személyes történetekbe burkolva fogalmazódtak meg, addig a menekült gyerekekről formált tábori elbeszélések elsősorban nem leíró, hanem magyarázó jellegűek, és nem a gyerekek élettörténetére, hanem a pillanatnyi tábori feladatokra és problémákra koncentrálnak a táborlakó gyerekeket érintő kérdésekről. Reményeink szerint a kétféle szemlélet- és elbeszélés mód bemutatása nem nehezíti, hanem – éppen ellenkezőleg – segíti a téma alaposabb megismerését. Meglátásunk szerint ugyanis a „menekültség” bizonyos aspektusainak eltérő tematizálása már önmagában is sokat elmond a jelenség értelmezőiről és persze magáról a vizsgált jelenségről.

ról is. Tanulmányunk, amennyiben tehát megfelel eredeti szándékainknak, és két szem-
szögből tud rámutatni ugyanarra a dologra, nemcsak tábori etnográfiként szolgálhat
fontos adalékul, hanem a „menekültség” kezelésének magyarországi gyakorlatáról is sokat
elárul.

Menekülttáborok és vándorló családok

„A barakkszerű tábori épület lépcsőjén férfiak egy csoportja ücsörög. Az épület egyik
ablaka ki van törve, a másikkól egy fazék lóg nejlonzacskóban kiakasztva. Egy fiatal férfi
a zimankó ellenére strandpapucsban várakozik a tábor közepén felállított telefonfülke előtt.
Miközben a grúz családokhoz igyekszem, az udvaron gyerekek ugrálnak körül. Kóbor
kutyákkal játszanak, és közben orosz–szerb–angol keveréknyelven szövegelnek. [...] A
lakóépület folyosóján ételszag terjeng, néhány ajtón kilincs helyett spárga lóg, máshol
ajtó helyett függöny. [...] A sivár szobában öttagú család lakik. Két emeletes ágy, az
egyik ágyon tévé, a földön villanyrezsó...” (Terepnaplórészlet)

Az 1980-as évek vége óta Magyarország folyamatosan fogadja a migránsok periódu-
sonként változó nagyságú és különböző összetételű csoportjait. A romániai, majd a ju-
goszláviai események következtében Magyarországra érkező menekülthullámokat köve-
tően 1999-től a területi korlátozás feloldásának következtében jelentősen megnőtt az
Európán kívüli országokból, főként illegális úton érkezett menekültek száma. 2000-től
ők tették ki az összes Magyarországra érkező menekült 85, 2001-től pedig több mint
kilencven százalékát. Jelenleg legnagyobb számban iraki és afgán menekültkérelmeket
tartanak számon a magyar menekültügyi hatóságok.

A menekülők összetételéből adódóan a menekülteket fogadó táborokban⁶ jelenleg
túlnyomó részben olyan családok élnek, akiknek eredeti tervei között nem szerepelt közép-
európai végállomás. A sokszor csak a véletlen folytán Magyarországra került menekül-
tek kisebb része mégis reménykedik a magyar menekültügyi hatóságok pozitív döntésé-
ben. Mindeközben legtöbbször a semmittevéstől és létbizonytalanságtól felemészítve,
az átmenetiségre berendezkedve, a várakozás jegyében telnek hétköznapjaik. A mene-
külés során elszenvedett traumák és a kiszámíthatatlan lét sokuknál szorongáshoz vez-
zet, az általános ingerszegénység pedig levertséget, tompultságot okoz. Ez utóbbi a
felnőttek körében különösen azoknál jelentkezik, akiknek semmilyen rendszeres tábori
vagy táboron kívüli tevékenység végzésére nincs lehetőségük, a gyerekek közül pedig
főként azokat érinti, akik nem járnak magyar iskolába.⁷

A táborokban tartózkodók, tehát a Magyarországon eredetileg is letelepedni szándé-
kozó kisebbség vagy a Nyugat felé való menekülés során magyar táborba irányított és a
továbbjutással ezt követően is sikertelenül próbálkozó, a táborba visszatérni kényszer-
rűlő többség gyermekeinek oktatásban való részvételét, beilleszkedésük, illetve további
migrációjuk alakulását alapvetően a szülők szándékai és lehetőségei határozzák meg.
A legtöbb szülő azonban a kiszolgáltatott helyzetből és az átláthatatlan menekültügyi
eljárásból kifolyólag határozatlan a letelepedést, illetve továbbvándorlást illetően. Gyer-
mekeik éppen ezért a táborba érkezést követő első időszakban nem vagy csak rendszer-
telenül járnak iskolába, óvodába; napjaik nagy részét televíziózással, illetve tábori szoci-
alizációval töltik. Ez az időszak, a rendezetlen jogi státussal járó egzisztenciális bizony-

talanság állapota hónapokig, sokszor évekig is eltart. A hosszadalmas menekültügyi eljárás eredményének kiszámíthatatlansága (vagy a már meghozott negatív döntés)⁸ és a várható létbizonytalanság időközben azonban sok családot az ország elhagyására sarkall. Ők az érkezést követően néhány héttel vagy hónappal – Nyugat-Európába való átjutással próbálkozva – az illegális határátlépést választják.⁹

A táborlakók szemével: menekült gyermekek és a tábori élet

Menedék csatajelenetekkel

Első tábori látogatásainkkor a családokkal folytatott beszélgetéseink alaphangját részben a magyar hatóságok és a menekülttábor iránti hála és lojalitás, részben pedig a menekültüggyel, tábori elhelyezéssel, ellátással kapcsolatos panasz és elégedetlenség adta meg. A panasz és/vagy hála narratívák azonban nem mindig mutattak szoros összefüggést a család aktuális jogállásával, a státusszerzés kilátásaival, illetve elhelyezésük körülményeivel. A táborlakó gyermekek szülei első találkozásaink alkalmával többnyire inkább esetleges tábori vagy menekültügyi befolyásainkat kihasználva, valamiféle kedvezmény reményében (jobb elhelyezés, sikeres státus-, adomány-, illetve munkaszerezés stb.) adtak számunkra felvilágosítást a tábori életről, családjukról és a gyerekekről. Menekülésük és táborba kerülésük történetét, tábori életük keserveit és örömeit, migrációs szándékaikat és a letelepedéssel kapcsolatos elvárásaikat és félelmeiket természetesen csak sokszori találkozás után osztották meg velünk.

Az első találkozások során kimutatott hálálkodás természetesen a befogadóknak szól, és a köszönet mellett az oltalmat (és a remélt státust) biztosító nemzet iránti nagyfokú lojalitást és alázatot hivatott kifejezni. A lojalitást tükrözi a Magyarországon maradás szándékának kiemelése is („szeretnénk itt maradni, ha engedik”), amelyet az ismeretlen kutatókkal való első találkozásokkor kivétel nélkül minden megkérdezett kérelmező fontosnak tartott elmondani, függetlenül attól, hogy ez mennyire fedte valós szándékait. A hála és lojalitás kifejezése mellett a tábori körülményekkel kapcsolatos elégedetlenség a szülőkkel folytatott első beszélgetéseink fő motívuma. Panaszaikban elsősorban nem kilátástalan élethelyzetüket, a „menekültség” nehézségeit vagy hátrahagyott otthonukat és rokonaikat siratják, hanem olyan konkrét, a táborban elszenvedett sérelmekkel állnak elő, amelyek saját és gyermekeik amúgy is rossz életkörülményeit (a gyerekek egészségét, komfortérzetét, iskolai teljesítőképességét stb.) csak tovább rontják.

Gyakori sérelemként merül fel például a tábori áthelyezéssel kapcsolatos elégedetlenség, amelyet a szülők a tábori körülmények (szoba nagysága, berendezése, házirend, tábori koszt stb.) romlása miatt nehezményeznek, a gyerekek pedig, főleg tábori és iskolai barátaik, osztálytársaik, tanáraik elvesztése miatt, egyfajta büntetésként élik meg. „Békéscsabára 2001. szeptember 24-én vitték el minket, mert a debreceni táborban szeptember 11-e után csak afgánok maradhattak. Három buszt raktak tele jugoszlávokkal, a buszokat szirénázó rendőrautók kísérték Debrecenről Békéscsabáig. Nagyon félelmetes volt, úgy reszkettünk a buszban összefújva, nem tudtuk, hogy mi lesz velünk...” Az egyik táborból a másikba történő áthelyezés azonban nem mindig adminisztrációs döntés eredménye, egyes családok különféle indokokkal maguk kéri az egyik szállásról a

másikra való átköltöztetésüket. „Az új iskolában nagyon rossz volt, mindig rugdostak a gyerekek, büdös afgánnak, talibánnak, románnak neveztek. [...] És akkor anyukám kérte, hogy helyezzenek minket vissza. A gyerekek miatt is, meg azért is, mert a mostohaapám itt halt meg, és ide van eltemetve.” Egy örmény kislány szerint a szülei azért kérték az áthelyezésüket, mert „azon a szálláson nem is voltak gyerekek, csak férfiak, és az apukám hiába szólt nekik, hogy ne alsónadrágban mászkáljanak a folyosón”.

A gyerekek és szülei tábori ellátással és elhelyezéssel kapcsolatos elbeszélései természetesen nehezen választhatók szét egymástól, hiszen a gyerekek sokszor szülei véleményét mesélik el, amikor a táborról kérdezzük őket. Ilyenkor az unalom és a „normális élettől” való megfosztottság leírása mellett a tábori étrend egyhangúságát és szegényes életkörülményeiket sérelmezik, és ezekért, szülei panaszait ismételve, elsősorban a tábori alkalmazottakat okolják. „A konyhában fel szokták vizezni a tejet, és a kistestvérem egyszer beteg is lett tőle.” Vagy: „Az apu mérges, mert hiába szólt többször, hogy a szobát nem lehet bezárni, ezért az ajtót éjszaka széssel kell elbarikádozni.” Vagy: „Az anyukám szerint van egy nagyobb szoba ebben a házban, de ott két mongol lakik, és az igazgató nem akarja nekünk adni, pedig mi ötven vagyunk.”

A szülők és szociális munkások ilyen és ehhez hasonló ügyekben vívott csatái mindennaposak a táborban. Ennek ellenére a gyermekek biztonságával és fejlődésével kapcsolatos táboron belüli viták többsége mégsem a szobák kényelme és a tábori koszt minősége körül, hanem a táborlakó gyermekek beiskolázásának ügye, illetve az állami iskolával kapcsolatos anyagi terhek kérdése körül csoportosul. Míg ugyanis a szociális munkások a táborlakó gyerekek mielőbbi magyar iskolába kerülésének fontosságáról próbálják a menekült szülőket meggyőzni, és az „akarat hiányát” róják fel nekik, amikor a rábeszélés ellenére mégsem sikerül az iskolába járás fontosságáról a szülőket meggyőzni, addig a táborlakó családok körében készült beszélgetésekből az derült ki, hogy a szülők támogatnák a gyermek iskolába járását (azon gyerekek esetében, akik nem iskolakötelesek), ha az nem lenne egyértelműen pénzkérdés.¹⁰ Az egyetlen megoldás az lenne – hangzott el az egyik táborlakó nővel készített csoportbeszélgetésen –, ha a szülők a státus elnyerését megelőzően is dolgozhatnának, és a gyermekeik beiskoláztatásával járó többletkiadásokat (tanszerek, iskolatáska, tornafelszerelés, ebédbefizetés, buszjegy stb.) fedezni tudnák. Egy, a gyermekeit egyedül nevelő csecsen kérelmező anya elmondja, hogy szeretné, ha a gyermeke iskolába kerülne, de a havi 2500 Ft zsebpénzből aligha tudná a gyerek havi 4500 forintos iskolai ebédjét befizetni, nem is beszélve az egyéb költségekről. Ruhákat adományokból, tábori turkálóból be tud szerezni, de tankönyvekre, taneszközökre sehonnan nem kapna támogatást.

Az iskoláskorú gyerekek szüleivel készített beszélgetésekből tehát kiderül, hogy az iskoláztatás vitathatatlanul komoly anyagi terheket ró a családokra, ezért a gyermek iskolába járatása szinte minden táborlakó családnak komoly próbatételt jelent. Valószínűleg több kérelmező gyermek járna iskolába, ha ennek költségeit valaki átvállalná tőlük. A szülők iskolával szembeni tartózkodása tehát nem a szülők „nemtörődömségéből” ered (ahogy ezt több szociális munkástól hallottuk), hanem az anyagi lehetőségeik korlátaiból és az iskolába járás adott körülmények közötti fontosságának eltérő megítéléséből.

A tábori dolgozók és táborlakók közötti feszültségeket e két utóbbi körülmény kétféle értékelése csak tovább fokozza. Így fordulhat elő, hogy némelyik szülő, látva a beiskolázás körüli tábori nyomásgyakorlást, instrumentalizálja az iskolaproblémát, azaz felis-

meri, hogy a gyermek magyar iskolába íratása a táborban olyan jutalmazott cselekedetnek számít, melynek kapcsán a gyermek (és ezzel együtt a család) soron kívüli juttatásokban részesülhet még akkor is, ha egyébként semmilyen hosszú távú elképzeléssel, elvárással nem rendelkezik a magyar iskolával kapcsolatban. Az ilyen érdekharcok egy tipikus formáját szemlélteti az egyik tábori látogatást dokumentáló terepnaplórészlet: „Mendo, a 9 éves koszovói kislány összesen három napot járt azóta iskolába, hogy a szociális munkásnak sikerült meggyőznie a családot arról, hogy a gyereket iskolába engedjék. A szülők azt mondják, hogy tetszett neki az iskola, de mivel hirtelen meleg lett, és nincs a gyerekeknek se rövidnadrágja, se szandálja, egy hete nem hajlandó iskolába menni. A kislány azt mondja, elesett, fáj a térdje, ezért nem megy iskolába. A szülők közben felsorolják, hogy mi minden kellene még a gyerekeknek ahhoz, hogy iskolába járhasson, az ágy alól elnyújt strandpapucs kerül elő azzal, hogy mellel az apukának is új cipőre, nadrágra lenne szüksége. A szociális munkás türelmetlenül veszekszik az apával, aki nehezen érti az egyetlen közös nyelvet. Miután elhagyjuk a szobát, a szociális munkás megjegyzi, hogy »csak azt értenek, amit akarnak, különben is mindenük megvan, ez a rövidnadrágügy is csak nagy sumák duma«...”

Menekvés a virtuálisba

Mint ahogy a kérelmező szülők háttéré is igen változatos egy táboron belül, úgy természetesen motivációik is nagyon különbözőek lehetnek gyermekük beiskolázására vonatkozóan. A legtöbb beiskolázást támogató szülő elmondása szerint az iskolába járás kérelmezésére jellemzően nem a magyar mint idegen nyelv tanulása, illetve a gyermekük magyar közegben való szocializációja érdekében „álltak rá”, hanem azért támogatták a városi iskolába kerülést, hogy ezzel is megtörjék a várakozás tétlenségét. „Nézzem itt körül, mit csinálna ebben a csöpp szobában egész nap ez a gyerek?” Az iskolába járó gyerekekkel készített csoportbeszélgetésekből is az derült ki, hogy a gyerekeknek egyfajta megkönnyebbülést jelentett az, amikor több hónap vagy több év kihagyás után végre iskolába kerülhettek: „Az előző táborban nem járhattunk iskolába, nem tudom, miért. Unatkoztam, sokat olvastam ukrán és orosz könyveket a szobában. Most iskolába járok, és ez sokkal jobb.”

A menekülés miatt iskolából kimaradó gyerekeknek tehát alapvetően pozitív változást hozott az életében az, amikor a kihagyások után újra iskolába kerülhettek, bár a tábor területén töltött hétvégéik, délutánjaik az iskolába kerülés után sem lettek sokkal változatosabbak. A beiskolázásra valamilyen oknál fogva nem kerülő gyermekeknel változatosságról meg végképp nehéz lenne beszélni, hiszen az ő napjaik még az iskolába járóknál is sokkal egyhangúbban telnek, idejük szinte teljes egészében strukturálatlan marad. Napjaikat többnyire a táboron belüli „lézengéssel” töltik, s csak olykor-olykor szakítják meg ezt a táboron belüli gyerekfoglalkozások, amelyeket a tábori pedagógusok vagy szociális munkások tartanak. E foglalkozások iránt változó az érdeklődés, egy öt hónapos táborlakó grúz kislány szerint a rajzolás a kicsiknek való, ő inkább angolul vagy németül tanulna, de itt a gyerekklubban csak magyar versikéket tanítanak. „Nagyon szeretnék iskolába járni” – fűzi hozzá. Úgy tűnik, főleg azoknak a gyerekeknek hiányzik az iskola, akiknek már korábban is volt lehetőségük (otthon vagy előző táborhelyükön)

iskolába járni. Iskola iránti igényeik persze nagyon eltérőek; azok, akik csak néhány hete vannak az országban, és bíznak abban, hogy rövid időn belül folytathatják az utat eredeti vagy új úti céljuk felé, kevésbé hiányolják az intézményes oktatást, mint azok, akik teljesen bizonytalanok a letelepedést, a továbbvándorlást, illetve a hazatérést illetően. „A 15 éves Darkót a besötétített szobában találom, az ágyból fekvéje joystickkezic. Elmondja, hogy négy évet járt magyar iskolába, de a téli szünet óta (négy hónapja) nem volt suliban, mert úgyis bármelyik nap hazamehetnek Horvátországba. [...] A magyar iskolában le sem osztályozták, mert szerinte otthon úgysem ismerik el a magyar bizonyítványát.” (Terepnaplórészlet.) A szociális munkások szerint „életképes”, de depresszióval kezelt Darko közömbössége nem mindennapos, bár tábori látogatásainkkor gyakran találkoztunk olyan hozzá hasonlóan unatkozó, helyét kereső gyerekekkel, akik vagy a szüleik mellett a szobában gubbasztva, vagy kisebb-nagyobb gyerekcsoportokba verődve a tábor területén próbálták az időt elütni.

Látogatásaink során az is szembeötlő volt, hogy a gyerekek naphosszat tévé nézéssel töltik az időt. A „tehetősebb” családoknak a szobában is van készülékük (ez sokszor egész nap be van kapcsolva), a többieknek csak a közösségi helyiségekben van lehetőségük tévézni és videózni. A televízió műsoraival a fakultatív programokat kínáló szociális munkások sem mindig tudnak versenyre kelni. Az egyik táborban éppen ezért például korlátozták a közös helyiségben lévő televízióhoz való hozzáférést. Mivel azonban a kulcs az alkalmazottak kezében van, sokszor éppen ők azok, akik engedve a gyerekek nyomásának, gyerekklub, kézművesműhely vagy óvodai foglalkozás helyett inkább bekapcsolják a tévét. „A mai napra meghirdetett gyerekklub nem lesz megtartva, mert úgyis kevés a gyerek, helyette a tábori foglalkozásokat vezető szociális munkás beteszi a videóba *A gyűrűk urát*, ő pedig magára csukja az iroda ajtaját, hogy »dolga van«. Pillanatok alatt híre megy a filmnek, és tíz–tizenöt gyerek szalad a terembe.” (Terepnaplórészlet.)

Ebből is látszik, hogy a tévézés mint az egyik legjobban hozzáférhető szórakozási forma messze fölülmúlja minden egyéb lehetséges tábori vagy táboron kívüli szabadidős elfoglaltság népszerűségét. Egyúttal azért is közkedvelt időtöltés, mert általa a gyerekek egy gombnyomásra átléphetnek saját deprivált helyzetük korlátain, hogy aztán a képernyőn keresztül vágyaik álmvilágában találhassák magukat. A televízió tehát az anyagi javaktól és információtól való megfosztottság állapotában élő és a megfelelő kulturális, nyelvi és kapcsolati tőkével nem rendelkező menekült gyermekek számára egyfajta szerepcserre lehetőségét biztosítja. Mindemellett egy olyan globális-transznacionális tömegkultúrába „kapcsolja be” őket, amelyből a többi gyerekkel közös tudás is megszerezhető – hogy csak az említett *A gyűrűk uránál* maradjunk –, és amely a későbbiek során bárhol könnyen konvertálható „helyi kultúrává”.

Hasonló, a helyi zárt struktúrákkal való virtuális szakítási lehetőségnek számít az internetezés, amely a (jóval könnyebben hozzáférhető) televíziózás mellett a másik legnépszerűbb tábori tevékenység. Az internetet a kisebbek játéokra, a tizenévesek pedig elsősorban a más menekülttáborokban megismert barátaikkal és az otthon maradottakkal való levelezésre, chatelésre használják. Az internetet azonban nemcsak régi ismerősökkel való kapcsolattartásra, hanem ismerkedésre is szívesen használják a gyerekek, hiszen a világháló olyan terepnek bizonyul, ahol akár a „menekültség” és „külföldiség” stigmájának felfedése nélkül, vágyott identitások „felpróbálásával” kerülhetnek a gyerekek hasonló korúakkal kapcsolatba. „Aki ismer engem, az tudja, hogy én nem beszélek jó ma-

gyar hangsúllyal. Amikor chatelek, akkor nem jön rá a másik képernyő előtt ülő, hogy külföldi vagyok-e vagy nem. És ha odaadod neki a számod és felhív, és kiderül, hogy külföldi vagy, akkor már el is lehet felejteni az egészet. De én angolul is levelezek...” – meséli egy 14 éves nigériai fiú; egy tizenegy éves szerb lány pedig a következőket mondja: „Egyszer chateltem egy szegedi fiúval, mondtam neki, hogy külföldi vagyok, nem akartam hazudni, és akkor csúnyákat írt, hogy menj a francba, menj vissza, meg ilyenek...”

Kultúrák találkozása, kulturális konfliktusok

Az új identitások, viselkedési minták felvétele a gyerekek szerint nemcsak a „menekült-ség” rögzített kategóriájából való kilépést, hanem egyben a helyi közeghez való sikeres hasonulást is lehetővé teszi. A többséghez való hasonulás, amely a gyerekek elbeszéléseiben a beilleszkedés előfeltételeként jelenik meg, itt elsősorban olyan külső jegyek felvételét jelenti, amelyek a fejlődő személyiség útkeresésének időszakában különben is fontos jelentéssel bírnak. „Az első iskolámban még nem tudtam annyira beilleszkedni, mert ott a gyerekek olyan divatozósak voltak. A mostaniban más, itt már komolyabbak, és azóta én is megváltoztam, divatosabban öltözködöm” – mondja az erősen kisminikelt, nehéz fülbevalót és pravoszláv keresztet viselő tizennégy éves szíriai Leila, aki Magyarországra érkezése előtt négy évet töltött Ukrajnában. Az oroszul folyékonyan beszélő Leila egyike azoknak a táborlakó fiataloknak, akiknek öltözködésében egyszerre jelenik meg a családból hozott öltözködési kultúra (itt az arab világ „hagyományos nőiessége”) és azoknak a kultúráknak a lenyomata, amelyekkel a migráció során került a család kapcsolatba. A hagyományos öltözködés tehát sajátos módon ötvöződik a helyi és a globális divat elemeivel, közben azonban az új, hibrid kultúra létrehozóját folyamatos alkalmazkodásra, egyezkedésre készíti. Egy tizenhárom éves afgán lány erről a jelenségről így számol be: „Felveszek egy jó kis topot, és hogy ne látszódjon, rá egy dzsekit. Amikor elmegyek a táborból, akkor leveszem a dzsekit, és berakom a táskába. Anyu nem bánja. Apukám is tudja, hogy a tesómmal ezt csináljuk, de azt mondja, úgy csináljuk, hogy ő ne lássa. Mert ő imádkozik, meg minden.”

A ruházat és az iskolai felszerelés külleme és minősége tehát egyike azoknak a helykijelölő szimbólumoknak, amelyek a gyerekek szerint a beilleszkedésnél elsődleges érték-mérőnek számítanak. A hátrányos szociális helyzet elsőként ezeken a jegyeken válik láthatóvá, így a „menő cuccok” hiánya a gyerekek elmondása szerint egyértelműen megnehezíti a közösségbe való beilleszkedést. Az aktuális trendnek megfelelő öltözködés kialakításában természetesen a magyar gyerekeknek van meghatározó szavuk, akikkel a városi iskolában találkoznak a táborlakó gyerekek. Egy afgán lány szerint „a fiatalok közé hamar be lehet illeszkedni, ha úgy öltözől, ahogy nekik tetszik. Ha például márkás cuccokban jársz, akkor hamar felfigyelnek rád, és odamennek hozzád beszélgetni.” Egy bosnyák fiú szerint pedig hiába minden erőfeszítés, az anyagi jólét elengedhetetlen a társadalmi elfogadottság elnyeréséhez: „Ha egy embernek nincs pénze, akkor rögtön lenézik... Nincs lakásunk, nincs autónk, és minket ezért.”

A táborban élő menekült gyerekek hasonulási törekvéseit tehát sorozatos kritika éri, legalábbis ami a szimbolikus státusmeghatározó erővel bíró ruházatkodást és egyéb felszereléseiket (walkman, mobiltelefon stb.) és azok márkáját, minőségét vagy éppen hi-

ányát illeti. Ezek a kritikák a tábori létből időlegesen kilépő és az osztályközösségbe beilleszkedni vágyó menekült gyermekek számára azonban többet jelentenek magánuk az öltözetnek vagy a felszerelésnek a kritikájánál. Bennük az anyagi javaktól való megfosztottság, a társadalmi kívülállás, az inkompetencia és a presztízshiány által fémjelzett átmeneti állapot hátrahagyása kérdőjeleződik meg. „Amikor egyszer a tesóm hazajött, mesélte, hogy az iskolában csúfolták, hogy milyen nadrágja van... Féltékenyek, ha valakinek jobb cucca van, vagy ha valamit jobban tud!” A helyzet paradoxonja, hogy itt már nem a teljesítményekben alulmaradó vagy a többségtől „különböző” menekült a negatív megkülönböztetés célpontja, hanem éppen ellenkezőleg, a jól teljesítő, „könnyen” asszimilálódó, azaz az idegenség helyzetéből adódó deficiteket „túl jól” kompenzáló gyermek. „Sokkal jobban fociztam, mint a többi osztálytársam, ezért is lenéztek.” Vagy: „Ha sok nyelvet tudsz, arra is féltékenyek. Mindenre irigyek.” A „túteljesítés” a menekült gyermek szerint tehát éppen annyira érzékeny pontja a többség-kisebbség viszonyoknak, mint az „aluteljesítés”. A tanulásban, sportban, öltözködésben stb. a többségből kiemelkedő táborlakó gyermek ugyanis kakukktojás, és mint ilyen veszélyezteti a többségi közösség kollektív tudatában kialakult státushierarchiát.

A beilleszkedőre visszaütő „túlkompensáció” jelenségét támasztják alá az idegenség esszencialista megközelítéséről szóló elméletek is, melyek szerint a potenciális asszimiláns minél inkább felveszi a „hasonlóság” bizonyos jegyeit (nyelvtudás, viselkedés, szokások, öltözködés), annál nagyobb gyanakvást kelt a befogadók körében: kételkedve figyelik, és nem tartják hitelesnek. A tökéletes másolat tehát csak még nagyobb zavart kelt, mint az autentikus idegen, hiszen eredendő társadalmon kívüliségéből adódóan nem lehet képes az újonnan szerzett kompetenciák adekvát használatára. Akárhogy is legyen, a menekült gyerekek mindenképpen értetlenül állnak a vádaskodások, féltékenykedések előtt, hiszen nagyon nehéz megfelelniük a többségi társadalom azon kettős elvárásának, mely egyszerre követeli meg tőlük a simulékonyságot és hasonulást, illetve azt, hogy megfeleljen annak a közkeletű képnek, mely a menekülteket nem az átmenetiséggel, hanem az örök számkivetettséggel, sorstalansággal és szegénységgel kapcsolja össze.

Tervek és jövőképek

A táborlakó gyermekek jövőről alkotott elképzeléseit alapvetően két tényező, a család eredeti migrációs szándékai, illetve a szülők sikeres vagy sikertelen státusszerzése és munkavállalása befolyásolja. Az első szempont, a család migrációs szándéka azért érdekes, mert tudvalevő, hogy a legtöbb nem magyar anyanyelvű gyerek családjá a körülmények véletlen összejátszása miatt került Magyarországra. Ezzel a gyerekek maguk is tisztában vannak: „Úgy volt, hogy mi sem maradunk Magyarországon, de megváltozott a terv, mert nem úgy sikerült, ahogy mi akartuk. Először csak azt gondoltuk, hogy egy kicsit itt vagyunk, aztán megyünk tovább. Ezzel mindenki így van, hogy ez csak egy állomás.” Hasonló véletlenről számol be egy másik táboros gyermek: „Kifizettük az utat Németországba, de itt tettek ki, hogy ez Németország.”

A státust szerzett szülők terveiben ugyan már nem mindig szerepel további vándorlás, de a gyerekek elbeszéléseiben azért még ott bujkál a „Nyugat” mint olyan valódi cél, amelyet nem sikerült elérni. A „Nyugatra” való továbblépés lehetőségét a gyerekek

tehát nem zárják ki teljesen, ám ez az utazás inkább csak fantázia, időpontját eltolják a határozatlan jövőbe. „Nekem azt mondta az anyukám, hogy itt maradunk. Én azt mondtam anyukámnak, hogy meglátom majd, ha nagyobb leszek, lehet, hogy el fogok menni máshova.” A „Nyugat” ezekben az elbeszélésekben ritkán konkretizálódik, de amennyiben erre sor kerül, legtöbbször Németországot vagy az Egyesült Államokat, ritkábban Kanadát értik rajta a gyerekek. „Németországba vagy Amerikába szeretnék menni, mert ott több esélyem lenne jobb edzőt találni.” A „Nyugat” azonban leginkább egyfajta megvalósulatlan álmként jelenik meg a gyerekek elbeszéléseiben, olyan célként, ahova ugyan nehéz eljutni, de ahol az anyagi jólét és a jelenleginél könnyebb és szebb élet szinte már a belépéskor garantált. „Úgy hallottam, hogy Ausztriában a családokat szállodába küldik, nem táborba.” Vagy: „Az én nagybátyámék Németországban élnek, kaptak lakást, mindent a német állam fizet nekik. Ha dolgoznak, nekik kell fizetni, de ha nem dolgoznak, az állam fizeti.”

Míg a táborlakó felnőttek körében a gyakran erősen idealizált Nyugat-kép leggyakrabban a panasz-narratívákba foglalva jelenik meg, és instrumentális célokat szolgál (tábori körülmények javítása stb.), addig a gyerekeknel a „Nyugatról” szóló utópikus történetek a jövőről alkotott elbeszélések gyűrűjében kapnak helyet. Szüleiktől eltérően az ő Nyugat-fogalmukban elsősorban tehát nem a sérelem, hanem a marginális helyzetből való kitörés és a felemelkedés lehetősége lappang, azé az álmé, amelyet ha szülei nem is, de ők még akár valóra is válhatnak. „Én tanulok angolul, és ha egy nyugati országban dolgoznék, és sok pénzt keresnék, akkor biztos, hogy vennék egy olyan igazi házat.”

Az egzisztenciális stabilitás és a mindennapok normalizálódása mellett otthont is kereső családok egy részében természetesen felmerül a hazatérés gondolata is. A gyerekek szüleinek a politikailag konszolidálódott származási országba való visszatérés sokszor egészen határozott szándéka, csupán az elhúzódó politikai-gazdasági válság és az otthon maradtaktól kapott rossz hírek ösztönzik őket hosszú évek múltán is távolmaradásra. Migrációban felnőtt gyerekeik azonban szinte teljességgel kizárják a tartós hazatelepedés lehetőségét. A sokuk emlékezetében már teljesen elhomályosult származási országba való visszavándorlás éppen ezért az általunk megkérdezett gyermekek közül egyikük tervei között sem szerepel. „Az anyukámnak nagyon hiányoznak a szülei meg a testvérei, de ha visszamennék Afganisztánba, én biztosan rosszul érezném magam, mert én már nem akarnék úgy öltözni meg minden.” Vagy: „Nem érezném ott jól magam, tartanék valamitől.” Azonban akár továbbmennének egy harmadik országba, akár Magyarországon maradnának, minden esetben fontosnak tartják, hogy majd egyszer ellátogassanak abba az országba, ahonnan ők vagy a szülei jöttek. „Én azért akarok visszamenni az én országomba, mert nem ismerem annyira, csak kétéves voltam, amikor eljöttünk. Azóta nem voltam az én országomban, de amikor nagyobb leszek, meg akarom nézni még egyszer.”

A családokkal készült beszélgetésekből az is kiderül, hogy a család terveit (letelepedését vagy további migrációját) a szülők eredeti migrációs szándéka mellett döntően sikeres vagy sikertelen munkavállalásuk határozza meg, és nem a gyerek iskolai előmenetele. Így azok a gyerekek, akiknek a szülei státust kapnak, és sikeresen el tudnak helyezkedni, számíthatnak arra, hogy Magyarországon maradnak. „Már van menekült státusunk, és anya azt akarja, hogy maradjunk itt örökbe. Voltunk már Franciaországban, Németországban, Oroszországban, nem akarunk többet járkálni az egész világban.” Azok azon-

ban, akiknek ez nem sikerül, előbb-utóbb nagy valószínűséggel elhagyják az országot. A menekült gyerekek lehetőségeit tehát alapvetően megkötik a család, pontosabban a szülők migrációs tervei és beilleszkedési esélyei, távlati terveikről szóló beszámolóik mégis nagyfokú önállóságot és a szüleiknél sokkal nagyobb mobilitási hajlandóságot jeleznek. Ez a fajta kitörési vágy egy részüknél a szüleik jelenlegi társadalmi helyzeténél magasabbra való kerülésben („A szüleim alig jártak iskolába, de én megpróbálok mindent... addig fogok küzdeni, amíg gyerekpszichológusnak nem tanulhatok”), másoknál pedig egyértelmű migrációs készletetésben („Én ha majd nagy leszek, Angliában szeretnék egyetemre járni, meg ott élni”) fejeződik ki.

Nyilvánvaló, hogy a beszámolóiban is tükröződő simulékonyságot, rugalmasságot és inspirációs készséget a migrációval járó változatos élethelyzetekhez való folyamatos alkalmazkodás kényszere során sajátították el a gyerekek. Sokan közülük éppen az így szerzett készségeket és kompetenciákat szeretnék majd hasznosítani a későbbiekben: egyesek tervei között szerepel, hogy tolmácként dolgozzanak, vagy külkereskedelmi vonalon érvényesüljenek, mások vendéglátásban, távoli, Európában egzotikusnak számító ízeket kínáló éttermek nyitásával gondolkodnak. A felemelkedés mikéntjéről sokuknak tehát egészen árnyalt elképzelésük van, egy részük a helyi társadalmon belüli felfelé mobilitásban, mások a Nyugat felé irányuló földrajzi mobilitásban látják a jövőjüket. Kérdés persze, hogy e migrációs potenciál mennyire tud majd érvényesülni, és mennyire tartja majd vissza a gyerekeket a menekültséget hosszú távon megbélyegző gazdasági és kulturális depriváció. Erre majd az első migráns generáció gyermekeinek felnőttével kaphatunk pontos választ. Azt azonban már most tudjuk, hogy készségeik kibontásában és fejlesztésében, valamint marginalitásuk rögzülésének elkerülésében óriási szerepe és felelőssége van azon intézményeknek, amelyekbe e gyermekek menekülését követően kerülnek, és amelyekben az útkeresés szempontjából legmeghatározóbb időszakukat töltik.

Menekült gyerekekről a befogadók szemével: tábori értelmezések

Kétségtelen, hogy a stabilitásból a bizonytalanság (illetve a bizonytalanságból a stabilitás) felé vezető rögzített átmenetet a menekült gyerekek és az őket befogadó közeg „menekültség”-értelmezése közötti ellentmondások is tovább nehezítik. A többségi felfogásban határhelyzetben¹¹ és az anyagi javaktól való teljes megfosztottság állapotában lévő menekültek elfogadható (azaz befogadható) abnormalitást képviselnek. A befogadás gesztusa azonban átmeneti időre szól, a menekülteket csak addig illeti meg, amíg azok valóban védelemre és gondozásra szorulnak. Amint a menekült „otthoni” veszélyeztetettsége megszűnik, illetve a menekült kilép az anyagi javaktól való megfosztottság állapotából, és visszaáll a „normálisnak” számító állapot, a „menekültség” is elveszti érvényességét. Míg azonban a többségi társadalom normalitásában az „érvényességét veszített menekültség” állapotából kizárólag a menekült származási országába vezethet az út, addig a menekültek számára az egyetlen „normalitást” továbbra is a biztonság és egzisztenciális stabilitás megteremtése jelenti, függetlenül attól, hogy ez mely közegben érhető el.

A „menekültség” külső és belső értelmezései közötti eltérések nemcsak szemléletbeli különbségeket, hanem a szemléletbeli különbségekből adódóan társadalmi konfliktusokat is eredményeznek. Az eltérő értelmezésekből eredő konfliktusok többnyire magukon a menekülteken csapódnak le olyankor, amikor a befogadó társadalom menekültként rögzíti őket, és éppen a „menekültséggel szükségszerűen együtt járó” marginális állapotból való kilépés lehetőségétől fosztja meg őket. Olyankor pedig, amikor a gazdaságilag megerősödő és sikeresen beilleszkedő menekültnél marginalitásról és annak rögzüléséről már végképp nem lehet beszélni, a menekültlétből kilépett, de hazatérni „nem szándékozó”¹² jövővel szembeni értetlenség vagy gyanakvás és averzió a befogadó társadalom első válasza, és nem a menekült sikeres integrációjának elismerése és támogatása.

Befogadóként természetesen egészen speciális helyzetben vannak mindazok, akik a tábork alkalmazottjaiként napi kapcsolatban állnak a menekültekkel, azaz például a tábor vezetésével és a tábori ügyek adminisztrációjával, a menekültek jogi és szociális ügyeinek intézésével vagy játszóházak és egyéb gyerekprogramok szervezésével, illetve a menekült gyerekek oktatásával és felügyeletével foglalkoznak. Rájuk jellemző ugyan a lehető legkevésbé a többségi társadalomban olyannyira elterjedt menekültekkel kapcsolatos alul- vagy félreinformáltság, előítéletes és kirekesztő gondolkodás, menekültségértelmezéseikben azonban mégis a többségi hatalmi diskurzusból átvett rögzített kultúra- és civilizációfelfogás dominál.

Keletiként megjelölve

Kulturális, etnikai meghatározottságot feltételez és a különböző kultúrák közötti átjárhatóságot kizáró fogalmi apparátusra támaszkodik például a civilizációs különbségekről alkotott felfogásnak az a tábori befogadó közegben is elterjedt formája, amely a reprezentációk szimbolikus földrajzához kötődik. Itt a „Kelet” olyan kognitív konstrukcióként jelenik meg, amely egyrészt a misztikumot, az irracionitást és az ösztönösséget testesíti meg, másrészt benne van a megkésettységnek, az elmaradottságnak, tehát a modernitás hiányának lesújtó kritikája is. Ezzel szemben a „Nyugat” a racionalitásnak, a fejlettségnek és a civilizáltságnak a szimbólumaként, a „keleti” gyermekekkel foglalkozó személy pedig e kultúra és tudás misszionáriusaként jelenítődik meg. „Szívjanak valamit [magukba] az európai kultúrából, illeszkedjenek be egy nagyobb közösségbe, egy nagyobb társadalmi rendbe, mert tudjuk, hogy azokban az országokban, ahonnan jöttek, elég elszigetelten élnek – főleg a nők –, és ha Nyugatra mennek tovább, már viszik magukkal azt, amit itt tanultak...”

A Kelet–Nyugat dichotómiát a kutatásban részt vevő tábori pedagógusok és szociális munkások legtöbbször átgondolatlanul alkalmazzák, „nyugatin” az európai civilizációt és kulturális kánont, „keletin” pedig a balkáni, ázsiai és más „harmadik világbeli” menekült gyerekek által hozott, ősisibbnek és egyben elmaradottabbnak, primitívebbnek vélt tudáskészletet, hagyományokat és kulturális sajátosságokat értik. „Az egyik macedón család egy év után ment vissza a primitív környezetbe. A kisfiú itt sírt még nekem, hogy ahhoz, hogy neki feleséget vegyenek, ahhoz el kell adniuk először a nővérét, és abból a pénzből aztán megnősülhet ő is.” A menekült gyerekek integrációjának sikerét éppen ezért a nyugati normák elsajátításában és az otthonról hozott „primitív” szoká-

sok levetkőzésében vélik felfedezni. Ezt elősegítendő, a szülői „gondozás” kiegészítőjeként az intézményes, tehát tábori vagy általános iskolai foglalkozások formájában történő „nevelést” emelik ki, amelynek a tábori alkalmazottak előszeretettel tulajdonítanak civilizatorikus jelentőséget. Egy szociális munkás szerint „A tanulás által egy magasabb színvonalat ismernek meg az afgán gyerekek, kultúrát szívnek magukba, és ez a lényeg...”

Megfigyelhető, hogy míg tehát ezekben az elbeszélésekben Magyarország „Nyugatként” vagy legalábbis a „Nyugat” kapujaként jelenítődik meg, azaz a „civilizált” és „kulturált” világot képviseli, addig a menekült gyermekek elbeszéléseiben – amint láttuk – a „Nyugat” semmiképpen sem Magyarországon és még kevésbé nem a menekülttáborban vagy annak környékén kezdődik, hanem sokkal távolabb: a tengerentúlon vagy legalábbis valahol Németországban. Mindebben persze nincs semmi meglepő, csupán azt a már sokak által sokféleképpen leírt jelenséget támasztja alá, hogy a Kelet–Nyugat olyan relatív fogalom, amelyben nem a földrajzi kontúrok, hanem a fennálló hatalmi struktúrák, a beszélő struktúrákban elfoglalt pillanatnyi pozíciója, illetve a definiált kontextushoz fűződő viszonya szabja meg a „határokat”.

A (magyar) kultúra átadása

A tábori elbeszélésekből kiderül, hogy a „magasabb (vagy nyugati) színvonal megismertetése” azonban nem mindig súrlódásmentes. Tábori látogatásaink során többször hallottunk olyan véleményeket, miszerint nem könnyű olyan programokat kitalálni, ami igazán érdekli a táborban lakó gyerekeket. „Nehéz volt a gyerekeket az itteni fogalmakkal, eszközökkel, kreatív foglalkozásokkal megismertetni, azokat »megszokatni« velük. Nem érdekelte őket semmi, csak az általunk szervezett diszkó, ott vezették le az energiáikat, rommá ugrálták magukat.” Mindezzel együtt a gyermekek kultúrára nevelésének törekvése a tábor alapvető célja. Egy táborban gyermekfoglalkozásokat vezető pedagógus is elmondja, hogy mindig is igyekezett a gyerekeket „szépre, jóra, kultúrára” tanítani, mert „ezek a gyerekek ki vannak lökve az utcára”. Szomorúnak csak azt találja, hogy miután a gyerekek elhagyják az országot, „kárba vész” a sok munka és azok a „szép eredmények”, amiket a gyerekek a csoportfoglalkozásokon elérnek. A menekült gyerekekkel foglalkozó tábori dolgozók mint a „nyugati” kultúra hordozói ezzel a hozzáállással nemcsak hogy szabad utat kapnak a többségi kulturális kánon terjesztésére, de felhatalmazást nyernek a „civilizálatlan” és „kulturálatlan” gyermekek „kiművelésére”. A helyesnek vélt gondolkodási és viselkedési minták befogadásához persze egyfajta passzivitás és alávetettségtudat szükséges; ezt ez a gondolkodásmód eleve a „keleti” ember sajátjának tulajdonítja.

A „rendre és kultúrára” nevelés missziója akkor válik igazán disszonánssá, amikor mindez leszűkül a magyar „kultúra”, azaz a magyar hagyományok és a magyar viselkedési sémák sulykolására. „Itt a táborban azzal kezdjük, hogy minden gyerekkel lerajzoltatom a magyar koronázási jelvényeket és a magyar zászlót, rajzolás közben pedig magyar verseket tanulunk. [...] A gyerekek papírból, gyöngyből elkészítették a magyar koronát, a két legszebb munkát személyesen adtuk át a Parlamentben Szili Katalinnak és Szemző Juditnak...” Hasonló „sikertörténetről” számol be egy másik tábori alkalmazott: „A Menedék Díj átadó ünnepségén az afgán gyerekek magyar nyelven énekeltek

magyar népdalokat, magyar verseket szavaltak tökéletesen. Az egyik kislány az *Elindultam szép hazámból*t énekelte csodálatos csengő hangon, az embernek könnybe lábadt a szeme...”

Egy Magyarországon maradni szándékozó gyerekek persze kifejezetten hasznos (és előbb-utóbb elkerülhetetlen), hogy a magyar nyelven kívül a magyar nemzeti kánont is sikeresen elsajátítja; ebben a tábori foglalkozások is sokat tudnak segíteni. Az általunk felkeresett, menekült gyerekekkel foglalkozó tábori pedagógusok azonban nincsenek felkészítve arra, hogy globálisan is hasznosítható kulturális tőkét (tudást, idegen nyelveket, viselkedési és diszkurzív mintákat) adjanak át zömében továbbvándorló tanulóiknak. Nyilvánvaló persze az is, hogy ilyen és hasonló elvárásoknak nehéz olyankor megfelelni, amikor pénzühiány miatt a tábori foglalkozásokat eleve sokszor szívességi alapon tartják az ügy iránt elkötelezett (gyakran személyesen érintett) lelkes pedagógusok. Mégis elgondolkodtató, hogy a tábori foglalkozások során a táborokból várhatóan többségükben továbbvándorló, úgynevezett „globális gyerekként” felnövő migránsoknak a helyi kognitív készlet helyett (vagy mellett) miért nem adnak át nemzetközileg is konvertálható tudást.

„...[G]onozzák a gyerekeiket, de nem nevelik”

Orientalista diskurzusba¹³ burkolva jelenik meg a tábori dolgozók szülői érdektelenségéről és a „hátráltató” családról szóló érvelése is. A szülők „nemtörődömségével” szembeni értetlenség arra a megfigyelésre épül, amelyet az egyik szociális munkás a gyerekek „kollektív nem nevelés”-ének nevezett. „Az anyák itt gonozzák a gyerekeiket, de nem nevelik.” A szülők e szerint a magyarázat szerint mindenhol ott merik hagyni a gyerekeiket, két-három éves „csöppségek” kóborolnak összevissza a táborban. „Ha már ennyire nem érdekli, hogy mi van a gyerekével, legalább célszerű az óvodában összegyűjteni őket, de a szülőket erőszakkal kell rávenni, hogy vigyék le a gyerekeket a tábori óvodába.” A tábori dolgozók szerint annak ellenére, hogy a gyerekek szülői felügyelet nélkül „lőfrálnak” egész nap a táborban, a beiskolázás ellen a szülők azért is tiltakoznak, mert féltik a táborból kilépő gyerekeiket. A szociális munkások szerint pedig éppen az óvodában vagy az iskolában lennének sokkal nagyobb biztonságban a gyerekek, hiszen ahogy egyikük megjegyzi: „...egy menekülttábor nem a világ legveszélytelenebb helye. Ide nem csak igazi menekültek jönnek, van itt köztörvényes bűnöző, tulajdonképpen itt bárki előfordulhat.”

A „kallódó gyerekek” jelenségét a táborban zömében egyféleképpen értelmezik. Jellemző tábori magyarázat az, hogy a táborlakó családok olyan közegből érkeztek, ahol a gyermekek maguktól, azaz „vadon” nőnek, „nem szokás” őket nevelni. „Ezt hozzák magukkal, ruháztatják és etetik a gyerekeket, de nem nevelik őket. Ezért nem tudnak a gyerekek ollót használni, és ezért dobják el a szotyolahéjat a közösségi szobában.” Ez a hozzáállás kizárólag kulturális meghatározottságot feltételez, és nem vesz tudomást a menekült-életforma által generált helyzeti tényezők meghatározó erejéről. Emellett ítéletet is hoz, amikor a családi körülményeket (elsősorban a szülőket) egyenesen „akadálynak” jelöli meg a gyerek szocializációjában és fejlődésében. „A szülők nem foglalkoznak a gyerekekkel [...] Reménytelen a gyerekek helyzete, szocializációs mellékutca

jutottak, pedig kár értük.” Egy, a menekültek helyzetét egyszerre „kívülről” és „belülről” is látni próbáló szociális munkás fűzi egyedül hozzá a megállapításához, hogy az is elképzelhető, hogy a szülőknek ebben a kilátástalan helyzetben nincs arra energiájuk, hogy a gyerekekkel foglalkozzanak. „Ezért nem lehet rájuk haragudni, még akkor sem, ha a magyar embernek ez szemet szúr.”

Tábori elmondások szerint nemzetiségenként is van egyfajta rangsor aszerint, hogy a szülők mennyire nyitottak afelé, hogy a gyerekeikkel intézményes formában foglalkozzanak a táborban vagy a táboron kívül. Szerintük a jugoszláv és bosnyák családokat könnyebb az iskolának megnyerni, legnehezebben viszont az irakiak állnak kötélnek. „A jugók nyitottak az iskoláztatásra, az irakiak szüleit viszont nagyon nehéz meggyőzni, hogy menjenek a gyerekek iskolába. De ha egyszer már elmennek, akkor jó érzésekkel jönnek vissza.” Egy másik szociális munkás szerint: „Van különbség a nemzetiségek között is. A bosnyák gyerekek mégiscsak európai gyerekek, ők már valamilyen oktatásban azért részesültek, a gyerekekkel és a szüleikkel is könnyebb.” Konszenzus alakult ki arról is, hogy mindezzel együtt az iraki és afgán gyerekek a legkötelességtudóbbak, ha az iskolai háttérük miatt teljesítményük nem is mindig a legkimagaslóbb, szorgalomban és engedelmségben messze a többi nemzetiség fölött állnak. „Megfigyeltem, hogy az afgán gyerekek mindig sokkal tanulékonyabbak, megvan bennük a felelősség, a szüleik nagyon komolyan veszik az iskolát. Ők, ha nem is maradnak itt, akkor is mondják, hogy »tessék tanulni, fiam!«. Legsikeresebbek éppen ezért az afgán gyerekek. A többi nemzetiség nagyjából egyforma. A palesztinok talán az ellenpélda... bennük megvan az, hogy innen oda megyünk. Nomád életet élnek szinte...”

A szülői érdektelenségről és a gyerek fejlődését hátráltató családi körülményekről szóló elbeszélések a „mátság” civilizációs és deprivációs magyarázataiból merítik alapfogalmait. A civilizációs megközelítés a különböző csoportok kultúrája közötti fejlettségbeli különbségekre hívja fel a figyelmet, és a hatalmi beszédmód segítségével egyes közösségek másokkal szembeni kulturális felsőbbrendűségét hirdeti; a deprivációs vagy deficit-megközelítés az egyes csoportok „mátságát” pedig gazdasági és szociális hátrányaikkal magyarázza. Ez a beszédmód ugyan kevésbé civilizatorikus felhangú, ám magyarázatában éppolyan leegyszerűsítő és determinisztikus, mint az előbbi. A tábori narratívákban változó hangsúlyokkal ugyan, de a civilizációs és deprivációs/deficitérvelések egyaránt kifejezésre jutnak.

Záró megjegyzések

Georg Simmel (1971:45) idegenről szóló klasszikus szociológiai elméletének értelmezésében az idegen „az a vándor, aki nem vándorol tovább, aki ma érkezik, és holnap itt marad”. A közelség és a távolság ebben a léthelyzetben tehát egyidejűleg érvényesül: az idegen egyszerre tagja és kívülállója a befogadó társadalomnak. Ennek a „köztes létnek” a sajátosságai fogalmazódnak meg a táborlakó menekült gyerekek elbeszéléseiben is, akiknek helyzete a holnap bizonytalansága miatt aligha lehetne „köztesebb”. A határhelyzet maga és a határhelyzettel együtt járó eltérő kultúrákkal való találkozás nemcsak külső konfrontációk sokaságát eredményezi, hanem a menekült gyermekben lejátszódó személyes válságokhoz is vezet. Esetükben ugyanis nemcsak a simmeli idegen

otthonról hozott „természetes” kultúrája és a befogadó közeg új, „normatív” kulturális mintája kerül konfliktusba, hanem a hátrahagyott stabilitás és a menekülés által meghatározott bizonytalanság is.

A magyarországi menekülttáborokban élő gyermekek és a gyermekek biztonságát és foglalkoztatását biztosító tábori dolgozók viszonyának elemzése, illetve a tábori életről és a „menekültségről” szóló narratíváiknak az áttekintése egyfajta kettősségre derített fényt. A menekült gyermekek elbeszélései a mobilitásra és ezzel egyidejűleg a stabilitásra való törekvés jegyében fogalmazódnak meg, amikor a tábori és iskolai tapasztalataik és jövőbeli terveik bemutatásán keresztül értelmezik saját helyzetüket. Nagyfokú mobilitási hajlandóságukkal egyfelől a „menekültség” rögzített, determinisztikus kategóriájából kívánnak kilépni (még akkor is, ha ez pillanatnyilag csak a menekülttáborhoz kötve lehetséges), másfelől a biztonságot keresik, és az integrációval együtt járó normalitást tűzik ki célul.

A tábori dolgozók ezzel szemben (annak ellenére, hogy maguk is a meneküléssel együtt járó számkivettség és hontalanság felszámolásáért küzdenek, és többek között a menekültek integrációján dolgoznak), a „menekültséget” mégis a többségi társadalom fogalomrendszerén keresztül értelmezik, és azt alapvetően esszencializált kategóriaként kezelik. A menekültekről és a menekült gyerekek beilleszkedéséről szóló elbeszéléseikben olyan hatalmi diskurzusokat alkalmaznak, melyeket a „Kelet” és „Nyugat” közötti civilizációs különbségek vélt evidenciája táplál. Ezzel a szemléletmóddal – miközben a magyar kultúrát is egyfajta kanonizált, statikus adottságnak tekintik – egyben felhatalmazást nyernek a keleti, tehát „civilizálatlan” és „kulturálatlan” gyermekek „kiművelésére”. „Kiművelésen” azonban elsősorban a „magyar kultúrára való nevelést” értik, és mobilitásról is csak addig beszélnek, amíg az idegen képes közeledni az őt befogadó többségi (és egyben nemzeti) kultúra felé. Az utóbbi törekvés számos logikai ellentmondása is sejteti, hogy a kitűzött feladat nem egyszerű, akár menekült, akár „tábori” oldalról nézzük.

JEGYZETEK

1. A kutatást az OTKA (T 037940 számú) támogatásával végeztük.
2. Három menekültet befogadó állomáson (Békéscsabán, Bicskén és Debrecenben), egy nyílt közösségi szálláson (Nagykanizsán) és a budapesti Vöröskereszt Segítő Otthonban jártunk. A táborokban részt vevő megfigyelést végeztünk, és interjúkat készítettünk táborigazgatókkal, szociális munkásokkal, nevelőkkel, valamint természetesen magukkal a menekült gyerekekkel és családjukkal, ezenkívül részt vettünk a menekült gyerekeknek szervezett közösségi programokban és nyári táborokban. Emellett jártunk önkormányzatoknál, interjúkat készítettünk a menekült gyerekeket beiskolázó (és be nem iskolázó) igazgatókkal, a velük foglalkozó pedagógusokkal és nevelőkkel. Összesen húsz menekült gyermekeket fogadó iskolát és hat óvodát kerestünk fel. Az egyéni és csoportos interjúk nagy részét magnószalagon rögzítettük, a kötetlen beszélgetések mellett összesen 36 egyéni és hat csoportinterjút készítettünk.

3. Amennyiben ezt külön nem jelezzük, a tanulmány során „menekültön” értjük a menekült státussal még nem rendelkező, kérelmező vagy befogadott státussal rendelkező személyeket is; ezekről bővebben lásd később.
4. Tanulmányunkban az egyszerűség kedvéért tágabb értelemben, gyűjtőnévként használjuk a „tábor” kifejezést, és a kérelmezők és státusosok elhelyezésére és ellátására szolgáló intézményeket értjük rajta. Mint ilyenek idetartoznak a menekülteket befogadó állomások, a közösségi szállások és egyéb otthonok.
5. Szilassy Eszter – Árendás Zsuzsa: „Mi megtanultuk a másságot...” Menekült gyerekek, pedagógusok, konfliktusok és a másság diskurzusainak magyarországi alakváltozásai. (Kézirat, megjelenés alatt.)
6. Menekülteket és kérelmezőket az országban a kutatás idején három menekülteket befogadó állomás, elismert menekülteket egy vöröskeresztes otthon, befogadottakat pedig négy közösségi szállás fogadott. Az intézmények funkciója, befogadóképessége, felszereltsége stb. között vannak különbségek, de annyiban mindegyikük közös, hogy oltalmat biztosítanak és közvetítő szerepet játszanak a táborlakók és az előttük legtöbbször teljesen ismeretlen külvilág között. A kapcsolatteremtés és a menekültek magyar társadalomba való integrációjának elősegítése a befogadó állomások és szállások alapvető feladata, beleértve a gyerekek táboron belüli foglalkoztatását és állami iskolába, óvodába történő elhelyezését.
7. Magyarországon a 2002. január elsején, a közoktatási törvényben megjelent szabály terjesztette ki a tankötelezettséget az egy éven túl az országban tartózkodó kérelmezőkre is. A törvény bevezetésével a korábban is iskolaköteles bevándorolt (letelepedett) és menekült státussal rendelkező iskoláskorúakon túl a tartózkodási engedéllyel egy évnél tovább Magyarországon élő, magyarul sok esetben nem tudó gyermekek is hirtelen iskolakötelesekké váltak. E szabály azonban, amint látjuk, nem vonatkozik az egy évnél rövidebb ideje táborokban élő kérelmezők gyermekeire.
8. 2002-ben például, leszámítva a megszüntetett eljárásokat, az összes kérelmező 49 százaléka (1304 személy) kapott ideiglenes tartózkodásra jogosító *befogadott* státust, azonban a magyar állampolgárokéhoz hasonló jogokkal és köteleességekkel járó *menekült* státust csupán a kérelmezők 3,9 százaléka (104 személy) kapta meg. (A befogadott státus, eltérően a menekült státustól, csak ideiglenesen ideig adható ki. Ennek lejárta után itt-tartózkodásukról, részükre humanitárius célú tartózkodási engedély kiadásáról a döntés az idegenrendészeti hatóság hatáskörébe tartozik.)
9. A statisztikák szerint továbbra is igen magas a menekültismerési eljárás alatt eltűnő kérelmezők száma. 2002 során a 6412 kérelmezőből 5073 esetben szüntették meg az eljárást. Az eljárás megszüntetésére tehát az esetek kilencven százalékában a kérelmező eltűnése miatt kerül sor.
10. A 14. életévüket betöltött táborlakók a tábori ellátáson kívül (szállás, napi háromszori étkezés, orvosi ellátás stb.) havonta 2500 forint zsebpénzt kapnak. A státussal rendelkező gyerekek ezenkívül tízezer forint (a legkisebb öregségi nyugdíj ötven százaléka) beiskolázási támogatásban részesülnek év elején, a beiratkozást követően. Azon kevesek, akik menekült státussal rendelkeznek, annyiban vannak szerencsésebb helyzetben, hogy a magyar családokhoz hasonlóan szociális támogatásokat kaphatnak, és két évig rendszeresen egy minimális összegű havi járandóságban részesülnek (ennek összege 2003-ban a felnőtteknek tizenháromezer, a tizenégy év alatti gyerekeknek tízezer forint havonta), valamint emellett munkát vállalhatnak. A legkilátástalanabb helyzetben a kérelmezők vannak, hiszen ők a havi zsebpénzen (az általános iskolás korú gyerekeket még ez sem illeti meg) és a természetbeni juttatásokon kívül semmilyen bevételhez nem jutnak. A befogadott státusú gyerekeknek náluk csupán annyival jobb a helyzetük, hogy évente egyszer beiskolázási támogatásban részesülnek.
11. A menekültek határhelyzetéről és a menekültségből eredő kettősség állapotáról lásd például Al-Ali 2002.

12. A menekült elvesztett otthonának és hátrahagyott hazájának narratívájáról lásd Povrzanovic Frykman 2002.
13. Said (1978) nyomán „Kelet–Nyugat” diskurzusként is szokás említeni.

IRODALOM

AL-ALI, N.

2002 Trans- or a-national? Bosnian refugees in the UK and the Netherlands. *In New Approaches to Migration? Transnational communities and the transformation of home.* N. Al-Ali – K. Koser, eds. 96–117. London: Routledge.

POVRZANOVIC FRYKMAN, M.

2002 Homeland lost and gained. Croatian diaspora and refugees in Sweden. *In New Approaches to Migration? Transnational communities and the transformation of home.* N. Al-Ali – K. Koser, eds. 118–137. London: Routledge.

SAID, E.

1978 *Orientalism.* New York: Pantheon.

SIMMEL, G.

1971 [1908] *The Stranger.* *In On individuality and social forms.* Donald N. Levine, ed. 143–149. Chicago: University of Chicago Press.

ESZTER SZILASSY – ZSUZSA ÁRENDÁS

Trapped in migration? Child refugees and refugee camps in Hungary

The authors investigate how child refugees experience exile, life in a camp and how integration into a new situation affects their life strategies as well as their interpretation of familial, ethnic and social roles. Furthermore, the authors focus on the question of how people working for the integration of the refugees (especially employees in the camps) interpret the notion of “being a refugee”, and in connection with this, they study the possible problems and the familial, economic and social roles of child refugees. The analysis of their problems and that of the treatment of these problems is mainly based on interviews, completed sometimes with data from field-notes and case-studies.